

GOED VERKEERD

Een geschiedenis
van homoseksuele mannen
en lesbische vrouwen
in Nederland

Onder redactie van Gert Hekma, Dorelies Kraakman,
Maurice van Lieshout en Jo Radersma

Met een voorwoord van Johan Polak

Meulenhoff Amsterdam

Inleiding

Woorden die wij tegenwoordig gebruiken, waren vroeger onbekend, zoals ook moderne sociale gewoontes andere zijn dan die van eeuwen her. Het woord homoseksualiteit werd waarschijnlijk voor het eerst in 1892 in het Nederlands gebruikt, daarvoor kende men termen als sodomie, pederastie, verkeerde liefhebberij, socratische liefde, tegen-natuurlijke ontucht, of persoonsaanduidingen als ganymedes, salamander, terwijl met lollepotterij, tribadie en sapphisch vermaak vormen van vrouwelijke homoseksualiteit werden bedoeld. De andere termen stonden tegelijk voor een andere geleefde werkelijkheid: in vele opzichten lijkt de moderne homoseksuele man of lesbische vrouw allerm minst op de sodomiet of tribade van vroeger tijden. Over de veranderingen in houdingen, termen en gebruiken met betrekking tot gelijkgeslachtelijke liefdes, passies en praktijken zal het in deze inleiding gaan.

Bij een geschiedenis van homoseksualiteit is er alle reden om te letten op het verschil tussen mannen en vrouwen: deze geschiedenis is immers nauw verweven met de geschiedenis van het geslachtsverschil. Een voorbeeld kan dit duidelijk maken. Door historisch onderzoek van de Europese samenleving is veel meer bekend over mannelijke homoseksualiteit dan over vrouwelijke. Dat verschil komt overeen met de algemene geschiedschrijving, ook daarin komen veel meer mannen dan vrouwen voor. In zoverre wijkt de geschiedenis van homoseksualiteit niet af van een algemene tendens. Een bijzondere reden voor de grotere bekendheid met mannelijke homoseksualiteit is het verschil tussen visies op mannelijke en vrouwelijke seksualiteit. De mannen die de geschiedenis hebben gemaakt, hebben zich altijd een betere voorstelling kunnen maken van de seksualiteit tussen twee mannen dan van die tussen twee vrouwen. Voor de sex was een of andere vorm van penetratie vereist en daarmee de aanwezigheid van tenminste een-

mannelijk geslachtsdeel. De sekse van de partners was voor de vraag of er een seksuele handeling was verricht, doorslaggevend: er moest één penetrerende partij – dus meestal een man – aanwezig zijn geweest. Sex tussen twee vrouwen kon men zich nauwelijks voorstellen totdat in de zeventiende eeuw in anatomische geschriften het idee van een grote clitoris werd verspreid. Daarmee kreeg de lesbische seksualiteit voorlopig een beperkte biologische basis en dus een beperkte kans. Iedere man kon een homoseksuele daad stellen, alleen vrouwen met de juiste uitrusting een lesbische. Toen daar in de negentiende eeuw de opvatting bijkwam dat vrouwen een geringer lustvermogen hadden dan mannen werd de lesbische seksualiteit weer bijna geheel onzichtbaar.

Dat verschil in zichtbaarheid is bepalend geweest voor de maatschappelijke bemoeienissen met homoseksualiteit: kerk, staat en wetenschap richtten zich vooral op mannelijke homoseksualiteit. Gedurende de middeleeuwen was het eerst vooral de kerk die een stringenter seksuele moraal voorstond. Wat eerst een reglement was voor het interne verkeer in kloosters, kreeg steeds meer de status van algemene regel voor leken. In de boeteboeken die vanaf de tijd van Karel de Grote (ca. 800) vanuit Ierland het vasteland van Europa bereikten, was de norm voortplanting binnen het huwelijk, en alle seksuele handelingen die niet aan die toetssteen voldeden waren zonden: masturbatie, overspel, orale en anale seks, enzovoort. De zondaar kon evenwel voor zijn zonden boeten. Er was nog geen sprake van civiele straffen voor overtredingen in de religieuze sfeer. Die verstrengeling van kerk en staat kwam later, in de twaalfde en dertiende eeuw toen een zonde gelijk ook een misdrijf werd en de zondaar een misdadiger. Waarvoor men voorheen boete kon doen, daarvoor volgde nu straf. En de straffen waren niet mis: in 1292 kwamen twee priesters in Gent op de brandstapel wegens sodomie, de eerste gedocumenteerde doodstraf voor dit 'misdrijf'.

Verschillende kerkvaders spraken een strenge veroordeling uit over alle seksuele handelingen die niet de voortplanting tot doel hadden, zoals Thomas van Aquino. Petrus Damianus veroordeelde in zijn *Liber Gomorrhianus* (ca. 1050) homoseksuele handelingen het scherpst. In dit en andere geschriften ging het niet zozeer om leken die de seksuele normen overtraden, maar juist om de geestelijkheid zelf.

Bij de grootscheepse vervolging van ketterij door de inquisitie in de twaalfde en dertiende eeuw begon seksueel wangedrag een belangrijke

rol te spelen: de ketters zouden zich seksueel onorthodox gedragen terwijl ze bovendien obscene door de duivel gekust zouden zijn. De vermenging van religieuze en seksuele onorthodoxie ging zover dat de gebruikte begrippen uitwisselbaar werden. Bougrerie, dat is afgeleid van Bulgaar – uit Bulgarije zouden de ketterse sekten en ideeën komen – krijgt dezelfde betekenis als sodomie. In het begin van de dertiende eeuw vervolgde de Franse koning de machtige orde der Tempeliers (priester-ridders) vanwege ketterij en sodomie. Op de achtergrond speelden hierbij heel andere zaken een rol, zoals de macht en de bezittingen van de orde waarop de koning zijn oog had laten vallen. De Tempeliers werden veroordeeld: het was niet de enige keer dat de politiek aanleiding was de sodomie te vervolgen.

Waren in de vroegste boeteboeken de omschrijvingen van de seksuele wanbedrijven nog duidelijk, later werden ze steeds minder specifiek. Onnatuurlijke ontucht en sodomie konden zowel op het hele spectrum van seksuele handelingen slaan die niet leidden tot de voortplanting, binnen het huwelijk, als ook op zeer specifieke handelingen, zoals anale penetratie, ongeacht het geslacht van de partners. Deze vaagheid was typerend voor het tijdvak van de sodomie (1300-1800). De straffen waren zwaar, maar werden relatief weinig ten uitvoer gebracht. Daarvoor bestonden verschillende redenen, waarvan er drie uitspringen. In de eerste plaats zijn zulke seksuele delicten moeilijk op te sporen, omdat ze in het geheim plaatsvinden en er geen slachtoffers zijn. Er zijn meestal geen getuigen, en ook zullen de sodomieten niet zomaar een halms misdrijf bekennen. Ten tweede was de sodomie een onnoembaar misdrijf (*crimen nefandum*), zodat een zekere weerstand overwonnen moest worden voordat men zulke feiten door vervolging openbaar maakte. Verder waren de straffen zo zwaar dat de justitiële autoriteiten ernstige redenen moesten hebben om over te gaan tot een vervolging die zo'n fatale afloop kon hebben. Toch zijn er enkele plaatsen en periodes geweest dat er min of meer systematische vervolgingen van sodomie plaatsvonden: in de Italiaanse steden van de Renaissance, in de eeuw na Columbus in enkele Spaanse steden, in Genève onder het bewind van Calvijn, in Engeland en Nederland in de achttiende eeuw.

Ook vóór 1700 vonden in Nederland onregelmatig veroordelingen van sodomie plaats. Daarbij ging het vaak om gevallen waarbij de klaagden beschuldigd werden van sodomie in combinatie met een an-

der delict, zoals verkrachting, verleiding van minderjarigen, travestie; soms kwam de zaak aan het rollen door een incident. Zo bestookten in 1448 twee hoge Hollandse ambtenaren elkaar met verwijten. Procureur-generaal Bengaart Say beschuldigde Goswijn de Wilde, president van de Raad van Holland, van sodomie, terwijl de laatste de eerste moord aanwreef. De Wilde werd een jaar later onthoofd wegens sodomie, Say werd voor het leven verbannen. Werd de balans van deze vete in evenwicht gebracht toen in 1495 Says zoon Philips levend werd verbrand, juist wegens sodomie? Waren de beide geëxecuteerden werkelijk schuldig aan sodomie of waren zij slachtoffer van een politiek steekspel? We zullen het waarschijnlijk nooit weten.

Uit de zeventiende eeuw zijn verschillende gevallen gedocumenteerd van vrouwen die zich als mannen kleedden en een mannelijk beroep uitoefenden. Het bekende vaderlandse liedje 'Daar was laatst een meisje loos' herinnert aan dergelijke vrouwen. Uit processen-verbaal die tegen hen werden opgemaakt, blijkt dat sommigen van hen een huwelijk hadden gesloten zonder dat de geslachtsomkeer was ontdekt. Bevredigende seksuele relaties tussen twee vrouwen schijnen te hebben bestaan. Er waren echter ook andere redenen waarom vrouwen mannenkleren gingen dragen en een mannelijk beroep, zoals dat van soldaat of matroos, kozen: niet ieder loos meisje was een lollepot. De rechtbanken maakten zich vooral druk om de mannenkleren, alsof alleen die de man maakten. Het voorbeeld van een matroos die bij een landing op Ceylon door de plaatselijke bevolking onmiddellijk als een vrouw werd ontmaskerd, wijst er inderdaad op dat het geslachtsverschil in de westerse samenleving door niet veel meer dan een broek of een rok werd bepaald. Grootscheepse vervolgingen van zulke vrouwen noch van sodomieten of mannen in travestie zijn echter vóór de achttiende eeuw bekend.

In 1730 begonnen in Utrecht de grote sodomievervolgingen die Nederland in de achttiende eeuw teisterden. Daar betrapte de koster van de Dom in een kapel twee mannen op heterdaad bij het plegen van sodomie. De arrestatie veroorzaakte een kettingreactie, zeker nadat de soldaat Zacharias Wilsma was ingerekend. De beklagden gaven steeds meer mannen aan met wie ze sodomie zouden hebben bedreven. Het netwerk van Wilsma strekte zich uit over de gehele Republiek. Zo kwam het in verschillende plaatsen tot vervolgingen en veroordelingen. De sodomieten vormden netwerken die elkaar gedeelte-

lijk overlaptten en in de meeste steden van de Republiek te vinden waren. Maar de sodomie was niet enkel een stedelijk verschijnsel. De climax van de vervolgingen van 1730 volgde een jaar later toen in het Groningse gehucht Faan de plaatselijke rechter Rudolf de Mepsche 21 mannen ter dood veroordeelde. Hij was zeker opgeschrikt door de berichten over de stedelijke subculturen van sodomieten en ook bijgeschoold door de plaatselijke dominee Van Bijler, auteur van een boekwerk over de sodomie *Helsche boosheit of grouwelijke zonde* (1731). Maar in Faan bestond geen verbinding met een stedelijk netwerk van verkeerde liefhebbers, hier werden boeren en boerenknechten vervolgd wier horizon niet verder reikte dan Groningen – gehuwde en ongehuwde mannen die weleens het 'vuyle werk' met elkaar hadden gedaan in een hooiberg of aan de rand van een sloot. Ze wisten niet eens dat ze zonde bedreven en de wet overtraden, zij participeerden aan het dorpsleven en daarin was de sodomie niet zo'n ongewoon verschijnsel. Op het platteland ontwikkelden ze evenwel niet de stijlmiddelen en hadden ze niet de ontmoetingsplaatsen waarover de stadse sodomieten beschikten: een eigen taal, waarin de geslachten waren omgekeerd, bepaalde gebaren die op seksuele interesse duiden, de koffiehuisen en bordelen waar de contacten werden gelegd en de seksuele behoeftes soms bevredigd.

De justitie vond adresboeken met namen en sommige verkeerde liefhebbers verrieden hun sekspartners. Daardoor konden vervolgingen op ruime schaal plaatsvinden nadat een eerste geval van sodomie meestal toevallig aan het daglicht was gekomen. Maar de autoriteiten slaagden er lang niet in alle verdachten op te sporen en voor het gerecht te brengen. De meeste sodomieten verlieten spoorslags de steden waar het tot vervolging was gekomen. Het stedelijke bestuur van Groningen en het Hof van Holland vaardigden in 1730 zelfs een plakaat uit waarin niet alleen nogmaals op de sodomie de doodstraf werd gesteld, maar bovendien personen die zich zonder duidelijke reden geabsentieerd hadden, als sodomieten konden worden vervolgd hetgeen meestal resulteerde in levenslange verbanning. Niet alleen in 1730-1731 waren er zulke vervolgingen, ook daarna onregelmatig gedurende de achttiende eeuw, met als hoogtepunten 1764-1765, 1776-1777 en de periode na de Bataafse revolutie. Deze laatste vervolgingen waren systematischer dan de eerste, terwijl de straffen lichter waren: vele jaren eenzame opsluiting in plaats van de doodstraf. Tegelijk ver-

anderde de omschrijving van de strafbare feitelijkheden. In het begin van de eeuw spraken de rechtbanken alleen de doodstraf uit wegens anale penetratie en in enkele gevallen lichtere straffen voor andere vormen van homoseksueel gedrag, terwijl na de Bataafse revolutie zelfs oneerbare betastingen tot vonnissen konden leiden. Het kwam vanaf 1795 ook regelmatig voor dat de rechtbanken vrouwen veroordeelden wegens 'liefkozerijen en vuyligheden'. In totaal werden twaalf tribades vervolgd, dat is vijf procent van alle personen die wegens homoseksuele handelingen zijn vervolgd in achttiende-eeuws Nederland. In het artikel van Theo van de Meer wordt ingegaan op deze vervolgingen en op de mogelijke redenen waarom Nederlandse rechters zo weinig belangstelling aan de dag zouden hebben gelegd voor de sodomitische vuiligheden van vrouwen.

Op de onnatuurlijke ontucht stond in Europa de doodstraf, maar in de eeuw van de Verlichting kritiseerden verschillende Franse en andere filosofen de strafbaarstelling ervan, zoals Montesquieu, Voltaire, Beccaria. In Nederland verwoordde de prinselijke adviseur A. Perrenot hun bezwaren tegen de verkettering van sodomie in zijn anoniem verschenen *Beschouwingen over het straffen van zekere schandelijke misdaad* (1777). Dit is een zeer opmerkelijk opstel omdat in het buitenland geen afzonderlijk uitgegeven beschouwingen over de sodomie verschenen, geschreven vanuit een verlicht standpunt. Daardoor kon Nederland toen al als koploper worden beschouwd op het terrein van de 'socratische liefde'. Perrenot keerde zich tegen de doodstraf, maar het verlichte denken, ook dat van Perrenot, had zijn grenzen. De onnatuurlijke ontucht bleef men negatief beoordelen. Perrenot wenste in plaats van maatregelen achteraf, zoals de doodstraf, preventieve maatregelen om het kwaad te voorkomen of in de kiem te smoren. De voorstellen in die richting bleven vooralsnog vaag, zoals de vereenvoudiging van de omgang tussen de seksen, vooral op scholen, en ook van de condities voor het huwelijk.

Deze 'verlichte' ideeën waren geen gemeengoed, en die van Perrenot werden in een andere, anoniem verschenen brochure, *Nadere bedenkingen over het straffen van zekere schandelijke misdaad* (1777) meteen al bestreden. De verschillende pogingen onder de Bataafse republiek en het Koninkrijk Holland om een nieuw strafwetboek te formuleren, resulteerden tenslotte in een Crimineel Wetboek (1810), waarin op de onnatuurlijke ontucht de zwaarste straffen waren gesteld, tot en met de

doodstraf in gevallen van verleiding. Pas met de inlijving van het koninkrijk bij Napoleons keizerrijk en de introductie van de Franse Code Pénal kwam een eind aan de strafbaarstelling van sodomie.

Zonder twijfel was het gedachtengoed van de Verlichting van beslissende invloed op de decriminalisering van de onnatuurlijke ontucht, hoewel toch ook vastgesteld moet worden dat verlicht denken over sodomie in Nederland zeldzaam was. Bij de voorstellen voor en de debatten over het Crimineel Wetboek bleef men in zeer negatieve termen over zulke 'ontucht' spreken, terwijl de vervolgingen van sodomieten op ruime schaal werden voortgezet juist na de Bataafse revolutie. Hoe kunnen we deze vervolgingen van sodomie, zowel aan het begin van de achttiende eeuw als ook na de Bataafse revolutie, waarvan men toch kon verwachten dat die een humanere behandeling van sodomie zou brengen, verklaren? Politieke en economische verklaringen voldoen niet, zoals verschillende auteurs hebben benadrukt, terwijl de verstedelijking die een mogelijke verklaring zou kunnen opleveren, allang voor 1730 had ingezet. De sodomietenvervolgingen lijken eerder een bijproduct te zijn geweest van wat Randolph Trumbach de sex- en genderrevolutie heeft genoemd die halverwege de achttiende eeuw in Noordwest-Europa zou hebben plaatsgevonden. De organisatie van sekse- en seksueel gedrag zou in die periode ingrijpend gewijzigd zijn. Daarbij speelde de verstedelijking zeker een rol, als ook de toenemende controle die de overheden juist in de grote steden gingen uitoefenen op de gedragingen van de burgers. De neiging om het individu op allerlei terreinen te temmen, dus ook op seksueel gebied, werd met de Verlichting alleen maar sterker, want door de secularisatie vielen kerkelijke controlemiddelen weg. Meer onderwijs, schoolplicht en bestrijding van de masturbatie waren belangrijke leidraden van de Verlichting.

Door de rechtelijke archieven zijn we goed op de hoogte van het leven van de sodomieten die hun vleselijke lusten bevredigden, en daarnaast kenden mannen en vrouwen, vooral vanaf het begin van de Romantiek, hartstochtelijke vriendschappen die zeker homo-eroticus moeten worden genoemd. Hoeveel ze verder gingen, is achteraf moeilijk vast te stellen. We kunnen niet onder hun lakens kijken, zoals Maaïke Meijer het eens plastisch heeft uitgedrukt. Frans Hemsterhuis idealiseerde zulke bevlogen vriendschappen in zijn *Lettre sur les désirs* (1777). Hij onderscheidde ze scherp van de 'pederastie', waarmee hij

kennelijk op de vleselijke lusten doelde. Met hem begon in Nederland een vriendschapstraditie, die later werd aangezwengeld door de negentiende-eeuwse schrijver Johannes Kneppelhout. In 1835 verscheen zijn *L'éducation par l'amitié*, in een zeer bescheiden oplage, waarin hij de platoonse eros als grondslag voor de opvoeding poneerde. De Utrechtse filosoof P.W. van Heusde, die een grote invloed had op de hervorming van het gymnasium, vond zijn inspiratie daarvoor in dezelfde eros-traditie van de romantiek, waarin de 'Bildung' (vorming) was geschoeid op warme genegenheid tussen leraar en leerling. Intieme vriendschappen onder mannen en jongens floreerden in Nederland gedurende de negentiende eeuw, vooral aan gymnasia en universiteiten. Historici hebben vriendschappen in de hogere sociale klassen kunnen documenteren, terwijl van de lagere klassen de vuile lusten in de archieven zijn terug te vinden: de min en meer anonieme contacten op straat, in parken en op gemakken, en zeker ook de seksuele promiscuïteit van homosociale instituties als kazernes, gevangenissen en schepen. Gert Hekma bespreekt in zijn artikel 'Een sodomiersche dieventroep' enkele gevallen van homoseksuele ontucht uit het archief van de Haarlemse krijgsraad.

Vrouwenvriendschappen of zielsvriendschappen waren tot in de twintigste eeuw een geaccepteerde en onverdachte vorm van liefde tussen vrouwen. Het bekendste voorbeeld uit de achttiende eeuw zijn Betje Wolf en Aagje Deken, allebei geleerde vrouwen uit de burgerij. Uitdrukkingen van hartstochtelijke en intieme betrekkingen tussen vrouwen werden niet in verband gebracht met ontucht omdat het vrouwen betrof die boven iedere verdenking van wellust verheven waren. Of er bij deze homo-erotische vriendschappen sprake was van seksuele verlangens en geneugten is moeilijk na te gaan. De taal van de liefde die vrouwen tot elkaar spraken was vaak zeer verheven en spiritueel. Waar bij mannenvriendschappen verwijzingen naar de pedagogische of platoonse eros nog weleens een signaal kunnen zijn, ontbreekt het bij vrouwen aan een dergelijke traditie. De vrouwenvriendschappen zijn veeleer ingebed in een traditie van intimiteiten tussen vrouwelijke familieleden en daar dan soms ook nauwelijks van te onderscheiden. Pas in de twintigste eeuw werden deze vriendschappen 'verkeerde vriendschappen'.

Halverwege de negentiende eeuw, in de tijd van de liberaal Thorbecke, begon de overheid grote uitgaven te doen: de financiering van

het onderwijs, van de spoorwegen, van gevangenissen en ziekenhuizen legde een enorm beslag op de staatsmiddelen. De overheid greep steeds actiever in het maatschappelijke leven in, weliswaar nog ondersteund door tientallen menslievende genootschappen die het beste voor hadden met zwervers, gevallen vrouwen, arbeiders, daklozen, weduwen en wezen. Deze sturing van de samenleving liet het seksuele leven niet onberoerd. Bij de vormgeving van gevangenissen, maar ook van urinoirs, hielden de ontwerpers rekening met de ontucht die daar plaatsvond, en ze bedachten manieren om zulk ongewenst gedrag te voorkomen. Een andere heel concrete maatregel was de reglementering van de prostitutie. De meeste grote Nederlandse steden vaardigden verordeningen uit die behelsden dat hoeren zich ongeveer eens per twee weken medisch moesten laten controleren. Zo hoopte men de verspreiding van geslachtsziekten tegen te gaan, in de negentiende eeuw met de cholera een van de omvangrijkste epidemische ziektes. Deze maatregelen hielpen overigens niet veel, vooral door de inadequate middelen waarmee de medici werkten. Het belangrijkste resultaat was het ontstaan van een heftig debat over de prostitutie, door de felste tegenstander dominee H. Pierson 'gewettigde ontucht' genoemd. De bestrijders van reglementering en prostitutie wonnen en in de meeste steden verving een bordeelverbod het medische regime. Deze strijd om erkenning en macht, die dokters tegen andere moralisten van divers plumage voerden, was eigenlijk het enige maatschappelijke debat dat de medici verloren. Want de beroepsgroep van de artsen was in de tweede helft van de negentiende eeuw in opmars, zeker niet dank zij de medische successen die werden geboekt, maar vanwege de grote nadruk die maatschappelijke, en daarmee medische, zorg kreeg in die tijd. Met het specialisme dat wel staatsgeneeskunde, medische politie of neutraler openbare hygiëne werd genoemd, benadrukten de dokters hoezeer zij konden bijdragen aan een gezonde en zorgzame samenleving.

Het werden vooral de psychiaters die zich met seksualiteit bezig gingen houden na de nederlaag van de hygiënisten in het prostitutie-debat. De Oostenrijkse psychiater R. von Krafft-Ebing publiceerde in 1886 zijn monografie over de perversies, *Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der konträren Sexualempfindung* waarin de afwijkingen van de heteroseksuele norm tot psychopathologie werden verklaard. Een in natuurwetenschappelijke termen gestelde voorstel-

ling van seksualiteit was twintig jaar eerder het indringendst naar voren gebracht door de jurist K.H. Ulrichs, die wilde bewijzen dat homoseksualiteit natuurlijk was. Zijn theorie moest het uitgangspunt zijn van een hervorming van het strafrecht, waarin immers sprake was van on- en tegennatuurlijke ontucht. Bij de eenwording van het Duitse rijk in 1871 bleef de betreffende bepaling evenwel in het strafwetboek, terwijl de medici erkenden dat homoseksualiteit natuurlijk, maar tegelijk ook ongewenst was. Zij zagen alle seksuele afwijkingen als degeneratieverschijnselen. Het levendige debat dat zich over deze vragen ontspon betekende een revolutie. Allereerst omdat er nu openlijk over seksualiteit gesproken werd, ten tweede omdat heteroseksualiteit opnieuw, maar nu op grond van natuurwetenschappelijke inzichten, als norm werd gesteld, en ten derde omdat men niet meer sprak over seksueel gedrag maar juist over seksuele identiteit en geaardheid.

Dat laatste had verregaande gevolgen voor de verkeerde liefhebbers. Het probleem was niet meer dat ze weleens iets 'verkeerds deden', maar juist dat ze 'verkeerd waren'. Deze omslag is wel 'de geboorte van de homoseksueel' genoemd. Dit was een ontwikkeling met twee kanten. Enerzijds herkenden vele mannen, en later ook vrouwen, zich in de nieuwe identiteiten. Niet alleen de homoseksueel, maar ook de fetischist, de sadist, de masochist, de exhibitionist werden uitgedokterd. Een homoseksuele emancipatiebeweging kwam op gang, in 1897 in Duitsland en in 1912 ook in Nederland. Anderzijds beijverden artsen zich om allerlei (psycho)therapieën voor seksuele perversen te ontwikkelen, wat in de twintigste eeuw z'n climax bereikte met castraties, hormoonbehandelingen en hersenoperaties.

Deze wetenschappelijke ontwikkelingen, die zich vooral voordeden in het Duitse en Franse taalgebied, sijpelden maar langzaam door naar Nederland. Pas helemaal aan het eind van de negentiende eeuw begon er een regelmatige produktie van wetenschappelijke en ook literaire werken over seksualiteit op gang te komen. Het ging meest om vertaalde, 'populariserende' publikaties met een licht pornografisch karakter. Een kwakzalver als J. Schoondermark, die zich prof. dr. noemde, maakte vele vertalingen die hij soms gewoon onder eigen naam uitbracht. Nu eens kwam hij op voor homoseksueel levensrecht, dan weer schilderde hij homo's af als gevaarlijke monsters. De houding van echte dokters was overigens niet minder ambivalent. De psychiater N.B. Donkersloot, redacteur van de *Geneeskundige Courant* en de *Psy-*

chiatrische Bladen, maakte zijn collega's bekend met de nieuwste theorieën over homoseksualiteit. In 1870 formuleerde hij zijn oplossing als volgt: 'van doodzwijgen wordt wel eens gesproken, doodspreken is misschien beter doodmaken!' Aletrino, een arts-criminoloog die deel uitmaakte van de literaire beweging van tachtig, kwam op voor de emancipatie van homoseksuelen, maar ze moesten wel kuis leven.

De pleidooien voor homoseksuelen, die Aletrino en zijn collega L.S.A.M. von Römer, de jurist jhr. mr. J.A. Schorer en de dominee H. Schouten hielden, riepen een sterke reactie op. Abraham Kuyper, de christelijke leider en minister-president, fulmineerde tegen de openlijke verdediging van de zonden van Sodom. Het katholieke kamerlid E.H.R. Regout vroeg om een verscherping van de strafwet. Toen hij in 1910 minister werd, drukte hij er binnen een jaar een nieuw strafwetsartikel door, dat ontucht met minderjarigen van hetzelfde geslacht strafbaar stelde, het beruchte artikel 248bis. De verdedigers van de homoseksuele zaak beten in het zand, maar reageerden, onder de bezielende leiding van Schorer, door in 1912 een Nederlandse afdeling van M. Hirschfelds Wissenschaftlich-humanitäre Komité op te richten, het NWHK. Daarmee was Nederland nogal onverhoeds in een voortrekkerspositie terecht gekomen op het gebied van homoseksuele emancipatie.

Terwijl dokters en juristen een psychiatrische of ook wel een emancipatoire visie op homoseksualiteit gaven, vonden schrijvers en dichters daarvoor een literaire vorm. De tachtiger Willem Kloos schreef liefdesgedichten voor zijn bentgenoten Jac. Perk en Albert Verwey die evenwel in travestie werden gepubliceerd: de mannen waren vrouwen geworden. Na zijn tumultueuze liefdesaffaire met Verwey, om precies te zijn na diens huwelijk, raakte Kloos aan de drank en huwde hij ook zelf. Van Deyszel, een andere tachtiger, beschreef met kennis van zaken een 'bieszondere vriendschap', een kostschooliefde – zelf was hij wegens zo'n verhouding van het katholieke Rolduc weggejaagd. De volgende generatie schrijvers en dichters zou homoseksuele verhoudingen veel explicieter verdichten: Louis Couperus in *Noodlot* (1891), *Een berg van licht* (1905/6) en *De komedianten* (1916), Jacob Israël de Haan in de romans *Pijpelijntjes* (1904) en *Pathologiën* (1908), en in vele gedichten, zoals P.C. Boutens' onder pseudoniem verschenen *Strofen uit de nalatenschap van Andries de Hoghe* (1919). Na 1911 zou tevens een stortvloed van homoseksuele keukenmeidenromans verschijnen.

De verkeerde liefhebbers, van wie zo weinig sporen te vinden zijn in de eerste helft van de negentiende eeuw, werden in de tweede helft van die eeuw weer scherper vervolgd, vooral doordat de politie werd versterkt en beter georganiseerd. Met weinig succes richtten de stadsarchitecten urinoirs zo in dat daarin geen handelingen plaatsvonden die daar niet thuishoorden. De verkeerde liefhebbers werden evenwel selectief vervolgd: alleen de openbare schennis der eerbaarheid en de verleiding van minderjarigen (onder de zestien jaar) waren strafbaar. Vooral de knapenliefhebbers en de straatschuimers kwamen voor de rechtbanken. Hen verdedigde de homoseksuele emancipatiebeweging, het NWHK, niet. Zij verdedigde alleen die 'uranisten' die het niet voorzien hadden op knapen en die niet in parken en urinoirs hun lusten bevredigden. Op basis van rechtbankverslagen valt op te maken dat er in Nederland een rijk en gevarieerd homoleven bestond en dat het de verkeerde liefhebbers niet moeilijk viel de liefde van 'normale' jongens en jonge mannen te krijgen of te kopen. Zonder blikken of blozen spraken zij jongemannen op straat aan om hen tot seksueel verkeer te bewegen.

Voorlopig werden vrouwelijke homoseksuelen relatief met rust gelaten. De medici en psychiaters hadden weliswaar ook de vrouwelijke homoseksueel geïdentificeerd, maar in de sociale werkelijkheid ging zij nog tijden schuil onder de dekmantel van vrouwenvriendschappen. Juridisch viel de publieke ontucht van vrouwen ook onder de openbare schennis der eerbaarheid, net als bij mannen, maar blijkbaar gingen de verkeerde liefhebsters bij voorkeur niet de straat op. Een van de zeldzame historische gevallen van lesbische ontucht betrof twee vrouwen die in 1894 betrap werden in het Amsterdamse Westerpark.

Vrouwen mengden zich niet in de openbare debatten over het bestaansrecht van homoseksuelen. De oproep van het NWHK uit 1912 waarin werd gepleit voor de afschaffing van de strafbaarstelling van homoseksuele handelingen werd door vier feministen op persoonlijke titel ondertekend. Anders dan in de jaren zeventig zagen de meeste feministen van de Eerste feministische golf kennelijk geen aanleiding zich te verbinden met de zaak van de homoseksuelen. Het kan zijn dat vrouwen, gewend aan de vanzelfsprekende acceptatie van intieme vriendschappen onder vrouwen, daarin niet de homoseksualiteit herkenden. Ook kan het zijn geweest dat deze vrouwen zich conformeerden aan de opvatting dat seksualiteit iets typisch mannelijks was en zich

daarom niet direct herkenden in een identiteit waarbij het seksuele zo essentieel was.

Vanaf de jaren twintig maakten vrouwen zich echter in toenemende mate de benaming homoseksueel eigen. Steeds meer vrouwen gingen zich voor de Tweede Wereldoorlog 'anders' voelen. Hun herkenningpunt was in vele gevallen de roman van Radclyffe Hall *The Well of Loneliness* (1928), in het Nederlands vertaald als *De bron van eenzaamheid*. De hoofdpersoon van deze veel gelezen roman was een cliché van het medische model van de geïnverteerde vrouw, de mannelijke lesbienne. Naast de *Bron* verschenen vanaf de jaren twintig ook Nederlandse romans waarin een homoseksuele vrouw een (hoofd)rol speelde. *Het masker* van Charley van Heezen en *Wat niet kon* van Edith Werkendam, beide uit 1922, zijn tendensromans waarin de homoseksuele vrouw als geïnverteerde wordt voorgesteld. In *Terug naar het eiland* (1937) van Josine Reuling is echter geen sprake van een mannelijke lesbienne: de hoofdpersoon is een vrouw die zich vrouw voelt en geen enkel probleem heeft met het aanvaarden van haar geaardheid. In haar artikel 'Tussen Blaman en Burnier' laat Petra Veeger zien hoe deze twee typen van de homoseksuele vrouw in de periode 1940-1970 aangevuld en genuanceerd werden. Vanaf 1920 ondergingen ook de kostschoolliefdes van meisjes en leraressen een belangrijke verandering. Net als de vrouwenvriendschappen waren zij tot die tijd een onverdachte vorm van liefde en intimiteit. Daarna werden ze schuldig, heimelijk en verboden, zoals in *Zondaressen* (1938) van Marie-Louise Doudart de la Grée.

Het weinige dat bekend is over vrouwelijke homoseksualiteit speelt zich af in stedelijke, burgerlijke kringen. Nog minder is er bekend over de vormgeving van seksualiteit in de lagere klassen of op het platteland. De herinneringen van de legendarische Bet van Beeren, kastelein van café 't Mandje op de Amsterdamse Zeedijk waar de bazin zelf het goede lesbische voorbeeld gaf, roepen een beeld op van een vrijplaats voor alle seksuele uitingen. Het milieu van hoeren, gabbers, zeelui en drank is in de twintigste eeuw voor homoseksuelen uit de burgerij vaak een toevluchtsoord gebleken, maar of vrouwen daar net zo gemakkelijk toegang hadden als mannen is nog de vraag.

De periode 1911-1960 was een moeilijke periode voor homoseksuelen. De maatschappelijke afkeer van seksualiteit was groot; medische, juridische en politieke autoriteiten behandelden homoseksuelen

met de grofste middelen, terwijl seksualiteit tegelijk een bekender verschijnsel werd. De verkeerde liefhebbers moesten steeds meer in hun schulp wegkruipen, omdat ze steeds makkelijker werden ontmaskerd. Het aantal veroordelingen nam sterk toe, terwijl anderzijds vele homoseksuelen, gedwongen of op eigen verzoek, medisch-psychiatrische behandelingen ondergingen. Heteroseksualiteit werd steeds meer een attribuut van de normale man, zodat seksuele contacten tussen homo- en heteroseksuele mannen steeds minder voorkwamen. De homoseksuelen werden ook in dit opzicht op zichzelf teruggeworpen. Er ontstond een sterkere subcultuur waaruit tenslotte een effectieve emancipatiebeweging voortkwam. En juist onder elkaar, in hun semi-illegaliteit, slaagden de homo's er redelijk in sociaal en seksueel te overleven – ook in de Tweede Wereldoorlog, toen de Duitse bezetter speciale maatregelen trof tegen homoseksualiteit.

In 1911 hadden de christelijke partijen de zedenkwestie aangegrepen om zich te profileren ten opzichte van het klassieke liberalisme, wat nauwelijks nodig was omdat de moderne liberalen van die tijd evengoed als de socialisten op dat punt de christenen maar al te graag naar de kroon wilden steken. Deze belangstelling had tegelijk een boemerangeffect. De christenen waren begonnen te spreken over (homo)seksualiteit en daardoor ontstond binnen eigen gelederen ruimte voor tegengeluiden, terwijl tevens bleek dat in de katholieke provincies relatief meer zedendelicten werden gepleegd! Eerst in protestantse en later in katholieke kring zou de zielzorg, van dominees, priesters en psychiaters, zich met homoseksualiteit gaan bezighouden. In het begin tastten dokters voorzichtig de therapeutische mogelijkheden af zoals castratie en geslachtskliertransplantatie, maar al spoedig kwamen de meesten van hen tot de conclusie dat zulke brute middelen in lang niet alle gevallen konden worden gebruikt. De homoseksuele neiging bleek hardnekkiger te zijn dan de medische middelen die daartegen werden ingezet, en nadat gebleken was dat ook psychotherapie geen 'genezing' bood, kwam vanaf de jaren vijftig ruimte voor een 'menselijke' benadering. De homoseksuele 'geaardheid' zou in de leidende kringen van medici en juristen, uit elke zuil, in de jaren zestig worden erkend, waarbij over de rechtmatigheid van de seksuele beleving en de juridische status van de homoseksuele paarrelatie nog verschil van mening bestond. Dat was weer een echte revolutie, waardoor Nederland een gidsland werd op het gebied van homoseksuele emancipatie. Juist de

bijdrage uit confessionele hoek was van doorslaggevende betekenis, omdat daarmee een meerderheid van de bevolking voor de homoseksuele zaak gewonnen was. De weg lag open voor een maatschappelijke doorbraak van de emancipatie die kwam in de kroonjaren daarna, met in 1971 afschaffing van artikel 248bis en in 1973 de koninklijke goedkeuring van het COC. Over de ontwikkelingen rond homoseksualiteit in de christelijke zuilen gaat het artikel van Harry Oosterhuis.

Het Cultuur en Ontspanningscentrum (COC) was in 1946 opgericht. Het NWHK was in 1940, direct na de Duitse inval, opgeheven, en Schorer was na de oorlog te oud om met zijn werk voor de homoseksuele emancipatie verder te gaan. De na-oorlogse 'doorbraak' was voor homoseksuelen allerm minst een veelbelovende ontwikkeling. Het COC zou tussen 1946 en 1950 herhaaldelijk met verboden worden bedreigd van de kant van de politie. De oprichter en jarenlange voorzitter van het COC, Nico Engelschman, drukte het eens als volgt uit: 'Ook na de oorlog bleven de homoseksuelen in de illegaliteit.' Sterker nog, de vervolging van homoseksuele zedendelicten bereikte juist in de opbouwjaren een hoogtepunt: de opbouw van Nederland betekende afbraak van homoseksuele uitingen. Echter, juist door de 'menselijke' benadering van homoseksualiteit die in de zuilen ontstond, kwam er ruimte voor homoseksuele emancipatie en dus ook voor het COC. Het zou deze ruimte in de jaren zestig goed gebruiken, overeenkomstig het succesverhaal van haar zusterorganisatie, de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming. Als gezegd zouden de kroonjaren na 1970 komen.

Een belangrijke rol bij de snel toenemende acceptatie van homoseksualiteit in de jaren zestig speelden culturele ontwikkelingen. In het ballet, op het toneel, in cabaret, op het filmdoek, maar vooral op de buis, net ingevoerd in Nederland, werd homoseksualiteit vorm gegeven. De cabaretier Wim Sonneveld was een onvervalste nicht die buitenstaanders slecht als zodanig herkenden, maar voor homo's onmiskenbaar was. Rudi van Dantzig bracht bij het Nationaal Ballet eerst *Disgenoten* (1958) en later *Monument voor een gestorven jongen* (1965), waarover hij zelf in deze bundel aan het woord komt. Van Jean Genet werd het toneelstuk *De meiden* in travestie gespeeld, door mannen dus. Maar het beruchtst en beroemdste maakte Gerard Reve zichzelf met een verhaal waarin de ik-figuur God, op aarde gekomen als ezel, van achter nam. Het aan het COC gelieerde blad *Dialogo*, waarin het ver-

haal verscheen, was gratis opgestuurd naar alle kamerleden, en het SGP-lid Van Dis maakte daarop een enorme drukte over Reves veronderstelde godslastering. Het daarop door de overheid aangespannen proces sleepte voort tot de Hoge Raad waar de volksschrijver werd vrijgesproken. Kort daarna kreeg hij de P.C. Hoofdprijs van de katholieke minister van CRM, Marge Klompé. Op deze culturele ontwikkelingen gaan Jac Heijer⁸ en Maurice van Lieshout verder in.

De jaren zestig brachten de ware doorbraak op het gebied van zeden en moraal. Daarvan profiteerden niet alleen de kunst en de emancipatiebeweging, maar ook de gewone homo's. In Amsterdam groeide de subcultuur in hoog tempo; vliegtuigladingen Engelse toeristen daalden op Schiphol neer voor een weekendje in het nieuwste homo-Mekka. Op de buis verschenen de eerste homo's, weliswaar nog met gesloten vizier. De eerste homodemonstratie werd gehouden op het Binnenhof, tegen artikel 248bis. Nederland had eindelijk z'n culturele revolutie en de homoseksuelen profiteerden daar misschien wel het meeste van. Vanaf het eind van de jaren zestig ontstonden allerlei homoseksuele verenigingen en actiegroepen naast het COC; studentwerkgroepen timmerden links aan de weg en een ware homofielenpartij juist weer aan de rechterzijde.

Was het doel van homoseksuele emancipatie eerst nog integratie in de samenleving, in de jaren zeventig traden versterkt separatistische tendensen op. De integratie legde de schijntolerantie bloot; discriminatie was niet verdwenen maar ondergronds blijven voortbestaan. Radicale flikergroepen als de Rooie Flikkers legden echter niet meer zozeer de nadruk op deze discriminatie als wel op het homoseksuele plezier. Het separatisme leidde ertoe dat binnen enkele jaren elke zichzelf respecterende instelling een homogroep had: politieke partijen, vakbonden, universiteiten, scholen, en tegenwoordig zelfs bedrijven. Voorzieningen voor homo's verdwenen niet maar schoten juist als paddestoelen uit de grond: bladen, boekhandels, hulpverlening, medische en juridische voorzieningen, naast een almaar groeiende subcultuur.

Het separatisme van de jaren zeventig markeerde niet alleen de scheiding tussen homo- en heterowereld. Het feminisme veroorzaakte ook binnen de homobeweging een scheiding der gelederen. Lesbisch-feministen gaven een nieuwe uitleg aan de vaak betreurde afwezigheid van vrouwen in het COC. Zij zagen die als het gevolg van het negeren

van het sekseverschil. Het beeld en de verwachtingen ten aanzien van vrouwen werden ook in het milieu van de zich emanciperende homoseksuelen door de traditionele rolopvattingen bepaald. De verschillen werden geschillen en lesbisch-feministen verlieten het COC om hun eigen groepen te vormen.

Maaïke Meijer en Pamela Pattynama beschrijven in hun artikelen de geschiedenis van respectievelijk Paarse September en Lesbian Nation, de groep die in 1977 de eerste nationale homodemonstratie organiseerde. De grote historische betekenis van deze koplopersgroepjes en van de lesbisch-feministische groeperingen die daarop volgden, is dat zij het lesbische bestaan zichtbaar maakten. Zij riepen lesbische vrouwen op zich bekend te maken en een vrouwencultuur te creëren die concreet gestalte kreeg in vrouwencafés, boekhandels, uitgeverijen, tijdschriften. Ideologisch bleef de lesbische cultuur nauw verbonden met feministische waarden. Het verwoorden en benadrukken van die waarden leidde ook tot het inzicht dat de belangen van lesbische vrouwen niet zonder meer dezelfde zijn als die van homoseksuele mannen. Zo dringen homoseksuele mannen bijvoorbeeld aan op een vrijere seksuele moraal waarbinnen ruimte is voor pedofilie en porno. Lesbisch-feministen vragen zich af wiens vrijheid in het geding is bij incest, seksueel geweld en ongewenste intimiteiten. Terwijl homo's willen dat de overheid zich niet met het seksuele leven van de burgers bemoeit, willen lesbiennes dat diezelfde overheid vrouwen beschermt tegen seksueel misbruik dat historisch gezien inherent lijkt aan het sekseverschil.

Terwijl de oude zuilen langzaam vooral inhoudelijk afbrokkelden, werd de homocultuur een enorme groeisector, naast vrouwen- en etnische culturen. In de jaren zestig was de verwachting uitgesproken dat homoseksuele emancipatie tot integratie zou leiden, maar er ontstond integendeel een onafhankelijke homoseksuele zuil. Gezien het failliet van de officiële politiek heeft deze verzuiling veeleer een culturele dan een politieke vorm. Een laatste stimulans voor deze categoriale ontwikkeling was het verschijnen in het begin van de jaren tachtig van een epidemische ziekte die juist homoseksuelen trof: AIDS.

Deze moderne pest heeft rampzalige gevolgen voor het leven van vele homoseksuelen, terwijl zij de homoseksuele gemeenschap tegelijk naar binnen toe versterkt en naar buiten toe verzwakt. Niet alleen vanwege AIDS staan homoseksuelen bloot aan verguizing en verachting;

er zijn eind jaren tachtig ook andere tekenen van een ommekeer in de seksuele politiek. De discussie die is ontstaan over seksuele thema's als porno, pedofilie, incest en seksueel geweld gaat in sommige opzichten over reële en ernstige problemen; tegelijk worden zulke onderwerpen aangewend om een restrictieve seksuele moraal te formuleren waarmee verworven vrijheden van homo's weer ongedaan worden gemaakt. Zulke restauratieve tendensen op seksueel gebied zijn bevorderd door acht jaar regering-Reagan, maar conservatieve politici in Europa als Thatcher, Gauweiler en Korthals Altes wisten in dezen ook wel van wanten. Op vele punten dreigen nieuwe vormen van discriminatie te ontstaan. Daarbij kunnen we denken aan collectieve zorg voor en de verzekeringsrechten van AIDS-patiënten, aan de Wet Gelijke Behandeling die maar niet uit de startblokken komt omdat het CDA homoseksuelen op christelijke scholen juist geen gelijke rechten wil geven, aan verscherping van de zedenwetten en aan de discussie over adoptie en moderne voortplantingstechnieken.

De homoseksuele emancipatiebeweging heeft in korte tijd, in de periode tussen 1960 en 1980, grote resultaten geboekt. Na de jaren tachtig is het een open vraag of deze successen in het laatste decennium van dit millennium zullen worden vergroot, geconsolideerd of verloren. Culturele ontwikkelingen en technologische innovaties zoals de Franse minitel en andere moderne communicatiesystemen, zouden de homobeweging kunnen versterken – de conservatieve groepen die zich tegen homo-emancipatie keren, grijpen de mogelijkheden van technische en culturele doorbraken meestal niet snel aan. Maar is de homobeweging wel op zulke vernieuwingen voorbereid?

Met dank aan onze mede-redacteuren en Myriam Everard